

УДК 811.111:81

ГНОСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАТЕРМІНІВ І МЕТАТЕРМІНОСИСТЕМ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ ТА ТЕРМІНОЗНАВСТВІ

Кізіль М. А.

Стаття присвячена визначенню гносеологічних аспектів вивчення метатермінів і метатерміносистем у лінгвістиці та термінознавстві. В статті з'ясовано також передумови, екстралінгвальні та інтралінгвальні фактори, концептуальні засади їх виокремлення та дослідження.

Ключові слова: гносеологічний, когнітивна лінгвістика, метатермін, метатерміносистема, термінознавство.

Статья посвящена определению гносеологических аспектов изучения метатерминов и метатерминосистем в лингвистике и терминоведении. В статье определяются также предпосылки, экстралингвальные и интралингвальные факторы, концептуальные основы их выделения и исследования.

Ключевые слова: гносеологический, когнитивная лингвистика, метатермин, метатерминосистема, терминоведение.

The article is devoted to defining of gnoseological aspects of metaterms and metaterm systems studying in linguistics and terminology. Preconditions, extralinguistic and intralinguistic factors, conceptual bases of their distinguishing and investigation are also clarified in the article.

Key words: gnoseological, cognitive linguistics, metaterm, metaterm system, terminology.

Кардинальні зміни, що відбулися в лінгвістиці кінця ХХ – початку ХХІ століть, зумовлені зміною методологічних настанов і парадигм наукового знання, що закономірно призвело до виокремлення когнітивного напрямку в “науці про мову”. Пріоритет принципів і методів когнітивного вивчення мови зумовлено висуненням на перший план проблем співвідношення мовних структур із структурами ментальними, питанням представлення в мові та свідомості людини її досвіду та різних типів знань, набутих нею в процесі соціалізації та розвитку [4, с. 38-39].

Когнітивна лінгвістика, яка отримала визнання та широке розповсюдження у світовій науковій спільноті, вивчає мову як засіб сприйняття та осмислення позамовної дійсності; категоризації та концептуалізації її фрагментів та внутрішнього рефлексивного досвіду людини [8, с. 33]; обробки, збереження, використання та передачі необхідних знань та інформації [4, с. 37]. Розквіт когнітивних лінгвістичних студій пояснюють невпинним інтересом мовознавців до процесів мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини, потребою її розуміння та пояснення.

Терміни та терміносистеми є частиною будь-якої природної мови. На зміну методам системно-структурного опису термінів і терміносистем, їх понятійних і лінгвістичних характеристик, прийшли методи когнітивного моделювання термінологій та інших сукупностей спеціальних одиниць із метою диференціації типів знань, що транслюються ними, виявів різноманіття форматів професійного знання, що надає термінознавчому досвіду не описовий, а пояснювальний характер [2, с. 4]. Терміни та терміносистеми вже не вивчаються самі по собі, але з урахуванням їх ролі в професійній діяльності людини, за їх функціями в професійному мисленні в залежності від типу знання, закладеного в них. Це свідчить про появу нової парадигми дослідження термінів та терміносистем – когнітивного термінознавства.

Когнітивне термінознавство є закономірний етапом розвитку термінознавчої науки. На думку Л. О. Манерко, вже давно існує “нагальна потреба говорити про когнітивне термінознавство, за допомогою якого може бути пояснено та

розкрито сутність творення та структурування терміносистем та їх одиниць, може бути виявлено ті концептуальні структури професійного знання, що стоять за ними, безпосередньо визначають їх устрій та особливості системної мовної організації” [6, с. 642]. Цим і пояснюється **актуальність** даної наукової статті, присвяченої аналізу гносеологічних аспектів виявлення та дослідження нових “форматів наукового знання, конструйованих у мові та за її допомогою” [1, с. 64] – метатермінів і метатерміносистем. **Завданнями** даної статті є: надання характеристик і встановлення кореляції між поняттями “термін”, “терміносистема”, “мета термін”, “мета терміносистема” та іншими суміжними поняттями, якими послуговуються та які досліджуються нині у лінгвістиці та термінознавстві, аналіз дефініцій визначених понять; виявлення передумов, обґрунтування концептуальних засад, закономірностей, екстралінгвальних та інтралінгвальних факторів виокремлення та параметризації метатермінів і метатерміносистем.

Ключовими поняттями термінознавства з часів його появи на початку 30-х років ХХ століття були поняття “термін” і “терміносистема”, які власне й поставали об’єктом дослідження термінологічних студій та мовознавства в цілому. Маркери термінологічності мовних одиниць верифікуються ознаками системності, точності, однозначності, дефінітивності, десинонімічності та де емоційності [5, с. 32-33]. Саме ці характеристики вважаються науковцями ідеальними для диференціації, виокремлення та відмежування термінів від мовних одиниць загального вжитку.

Терміном вважається “слово чи словосполучення, що позначає чітко окреслене поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя тощо” [7, с. 26], одиниця позначення “поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людської діяльності” [5, с. 18]. Термінами називають також “слова в особливій функції” [7, с. 27], що виражають “спеціально-професійне, наукове чи технічне поняття” [2, с. 13]. Подібне визначення терміну робить акцент на його функціональному аспекті, дозволяючи одночасно віднести його до одиниць мови професійного спілкування та врахувати умови його реального використання в дискурсі.

Ключовим у запропонованих дефініціях терміна постає слово “поняття”, під яким розуміють “форму раціонального пізнання в якій відображено сутність об’єкта вивчення й подано його всебічне пояснення” [9, с. 202]. Отже, терміни в матеріальній, словесній формі закріплюють результати людського пізнання, роботи мозоку та свідомості людини. Це дозволяє говорити про співвіднесеність терміну із структурами людської свідомості та когнітивну сутність термінів, як одиниць ментального лексикону фахівців тієї чи іншої галузі наукового чи професійного знання, що визначає особливості їх мисленнєво-мовленнєвої діяльності.

Одночасно науковці наголошують на тому, що термін може існувати лише як елемент терміносистеми, під якою розуміють впорядковану сукупність термінів, які адекватно виражають систему понять теорії, що описують певну спеціальну сферу людських знань чи діяльності [5, с. 28]. Т. Панько визначає терміносистему як “систему знаків будь-якої спеціальної галузі знання і діяльності людини, що є відносно ізоморфною системі її понять і яка обслуговує її комунікативні потреби” [7, с. 30].

Джерелом формування будь-якої терміносистеми є термінологія. Якщо під терміносистемою розуміється свідомо впорядкована сукупність термінологічних одиниць певної спеціальної галузі знань чи професійної діяльності, то термінологія є сукупністю терміноодиниць, які формуються стихійно та невпорядковано в процесі їх зародження та розвитку [6, с. 644]. Отже, стихійно сформована сукупність термінів є термінологією, а свідомо – терміносистемою.

Типовими ознаками, що відрізняють термінологію від терміносистеми є також цілісність, відносна сталість, структурований характер останніх [5, с. 32-34]. Структура терміносистеми може бути лінійною (наприклад, назви днів тижня, місяців року), ієрархічною, тобто з підсистемами, що відбивають родовидові відношення чи відношення цілого та його частин, зв’язки причини та наслідку, відношення об’єктів та їхніх ознак тощо. Л. О. Манерко вважає, що

включення термінів до терміносистеми може відбуватися лише за наявності в них певної спільної категорії чи поняття, що номінуються ними [6, с. 642]. Це дозволяє говорити про таку ознаку терміносистеми як відповідність її елементів (термінів) цілому, тобто всій терміносистемі, до якої вони належать.

Необхідно зазначити, що існують різні наукові думки про закритість і відкритість термінологічних систем, спосіб їх організації та поповнення лексичного запасу. Науковці також вказують на те, що цілісність та відносна сталість терміносистем не виключає їх динамічності та відкритості, що власне й визначає особливості їх розвитку, функціонування та взаємодії з іншими термінологічними та нетермінологічними підсистемами мови [5, с. 126; 7, с. 32].

При утворенні, формуванні та функціонуванні терміносистем важливу роль відіграють як екстралінгвальні фактори, що зумовлюють необхідність термінування понять тієї чи іншої галузі знань чи сфери діяльності, потребу деталізувати чи навпаки узагальнити фрагменти наукового чи професійного знання шляхом присвоєння їм відповідного термінологічного значення, та лінгвальні, пов'язані з розвитком системних відносин між термінами у межах терміносистеми, вияву їх природи та сутності, внутрішньої форми та категоріальних ознак через відношення до інших терміноодиниць цієї ж терміносистеми [7, с. 23].

Усе вищезазначене висвітлює класичні, традиційні погляди на природу та ознаки термінів, терміносистем, термінологій, які були обґрунтовані при розробці методологічні засад їх дослідження в лінгвістиці та термінознавстві протягом ХХ століття. На нашу думку, саме ці погляди та ідеї, синтезувавшись із ідеями, принципами та методами дослідження когнітивної лінгвістики та дещо модифікувавшись під їх впливом, стали відправним пунктом для подальших когнітивних досліджень термінів і терміносистем.

Зазначимо, що розробка когнітивної теорії дослідження термінів і терміносистем аж ніяк не спрощує їх науковий розгляд, хоча й наближає лінгвістів та термінознавців до розуміння їх сутності та закономірностей функціонування. Найбільш важливим моментом в когнітивному вивченні термінів та терміносистем є визнання центральної ролі людини в процесах пізнання та комунікативної діяльності [2, с. 12].

Когнітивні дослідження терміносистем дозволяють зрозуміти та описати ті концептуальні структури, що визначають особливості організації терміносистем на основі одиниць, які їх складають; вказати на ті когнітивні та комунікативні фактори, що зумовлюють формування цих терміносистем та їх змістового простору, показати динаміку змін і розвитку цих терміносистем в залежності від загального фонду людських знань і досвіду на певному етапі їх розвитку. Водночас вони дозволяють представити концептуальну організацію терміносистеми на основі пропозиціонального аналізу виокремлених у її межах термінологічних одиниць та їх класів. Це все сприяє розширенню уявлення про співвідношення ментальних структур збереження наукових та професійних знань із засобами їх вербалізації, подальшому розвитку вдосконалення методів дослідження системної мовної організації спеціальних знань [1, с. 24].

Взаємопроникнення та взаємозбагачення різних систем знань, що визначають інтегративних характер розвитку певної наукової, технічної чи професійної сфери стають передумовою розмитості меж і динамічного характеру розвитку терміносистем, одиниць яких у процесі функціонування постійно взаємодіють із мовними одиницями загального вжитку та іншими терміноодиницями. Поява нових інтегративних сфер науки та техніки закономірно узагальнює накопичені знання, досвід, визначає науково-технічний прогрес людства.

Інтеграція різних сфер наукового знання закономірно визначає вибір і взаємодію засобів їх вербалізації, що, у свою чергу, спричиняє розширення кола міжгалузевої термінології. Завдяки розширенню меж людських знань зростає також потреба в нових позначеннях вже освоєних понять, які мають надавати цілісне уявлення про закономірності та сутність зв'язків однієї системи наукового чи професійного знання з іншими, акумульованими нею. Це призводить до нових форм категоризації дійсності та появи **метатермінів**, які позначають наукові та професійні поняття більш високого рівня абстракції. Якщо міжгалузева термінологія являє собою мовне відбиття міжнаукових системних зв'язків [7, с. 78], то

метатерміни створюються з метою узагальнення та пояснення тих чи інших фрагментів наукового чи професійного знання, що не тільки корелюють між собою, але й можуть вважатися одним цілим.

Отже, семантика метатермінів визначає загальне розуміння об'єктів, явищ, фрагментів певної сфери наукових чи професійних знань, їх загальних сутнісних ознак і якостей. Головною змістовою характеристикою метатерміну, як одиниці, що категоризує та уособлює в своєму значенні узагальнений, типізований дискретний фрагмент наукового чи професійного знання, є його низька інформативність, нерозчленованість семантики, що дозволяє використовувати метатерміни в якості “субститутів більшості найменувань, які входять до певної термінологічної парадигми” [3, с. 14]. Умовно кажучи, семантична структура будь-якого метатерміна являє собою “чистий інваріант його значення, який не можна поділяти на диференційні семи” [1, с. 27]. Кожний метатермін здатний фіксувати в своєму значенні сукупність значень термінів певної галузі знання, яку він визначає та до якої належить. У порівнянні з міжгалузевими термінами, що отримали у лінгвістиці та термінознавстві назву “транстерміни”, контекст використання метатермінів є більш широкими, що зумовлює їх подібність до загальнонаукових термінів.

Метатерміни вважаються одиницями метамови, що використовується науковцями для аналізу та опису різних аспектів, одиниць, елементів і систем мови природньої. В свою чергу, метамовою вважається будь-яка природня або штучно створена мова (“мова другого рівня”) [9, с. 174], застосована для опису іншої мови – “мови першого рівня”, що власне й виступає об'єктом дослідження. Тобто в самому загальному розумінні метамова є мовою опису іншої мови. Подібне зауваження дозволяє з'ясувати функцію метатермінів певної галузі наукового чи професійного знання, що полягає у визначенні загального змісту та представлені сукупності значень її термінів.

Поряд із метатермінами об'єктом дослідження когнітивного термінознавства стають також **метатерміносистеми**. Комплексний, полівимірний характер і структурна організація метатерміносистеми відображає сукупність і закономірність зв'язків формалізованих понять і термінологій певної сфери наукового, технічного чи професійного знання, відображених у ній, та визначає їх місце серед і понять і термінологій інших систем знань, що корелюють із нею, дозволяючи з'ясувати особливості їх взаємозв'язку та взаємодії. Метатерміносистеми відображають концептуальну сутність певної наукової, технічної чи професійної системи знань, її системні взаємозв'язки з іншими сферами людського знання. Гносеологічні аспекти пізнання понять та одиниць, що входять до складу певної мета терміносистеми, апріорно інкорпоровані до корпусу її структурних компонентів.

Поняття “метатерміна” та “мета терміносистеми” лише починають розроблятися в лінгвістиці та термінознавстві, розвиток яких цілком природньо визначається появою великої кількості когнітивно орієнтованих досліджень, що вивчають проблеми співвідношення людської мови та мислення, особливостей представлення в мові та свідомості людини її досвіду та різних типів знань. Подальші перспективи досліджень вбачаємо у розробці й аналізі метатерміносистеми однієї з найбільш всеохоплюючих і динамічних сфер розвитку людського знання та досвіду – сфери комп'ютерних технологій, дослідження якої буде здійснюватися нами на матеріалі мови її появи та розповсюдження.

Література

1. Володина М. Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации) / М. Н. Володина. – М. : изд-во центр Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова, 2000. – 128 с.
2. Голованова Е. И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб. пособ. / Е. И. Голованова. – М. : ФЛИНТА, НАУКА, 2011. – 136 с.
3. Гринев С. В. Когнитивное терминоведение / С. В. Гринев // Научно-техническая терминология. – 2002. – Вып. 1. – С. 11-15.
4. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 35-47.

5. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – [3-е изд.]. – М. : Издательство ЛКИ, 2007. – 256 с.
6. Манерко Л. А. Терминоведческая наука XX столетия / Л. А. Манерко // Горизонты современной лингвистики. – 2009. – № 7. – С. 641-650.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Обрій, 1994. – 216 с.
8. Селіванова О. А. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О. А. Селіванова // МОН України. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
9. Философский словарь / [Абрамов А. И., Авдеева Л. Р., Аверинцев С. С. и др.] ; Под ред. И. Т. Фролова. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Республика, 2001. – 719 с.